অধ্যায় ৮ ঃ সন্ধি

অধ্যায় গাঁথনি

৮.১ উদ্দেশ্য
৮.২ পৰিচয়
৮.৩ সন্ধিৰ পৰিচয়
৮.৪ সন্ধিৰ শ্ৰেণীবিভাগ
৮.৪.১ স্বৰসন্ধি
৮.৪.২ ব্যঞ্জন সন্ধি
৮.৪.৩ বিসৰ্গ সন্ধি
৮.৫ অন্যান্য সন্ধি
৮.৬ সন্ধি নিষেধ
৮.৭ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৮.৮ অধিক জানিবলৈ
৮.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান
৮.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৮.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- সংস্কৃত সন্ধিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব
- সন্ধিৰ বিভাগ সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিব
- কেনেকুৱা ক্ষেত্ৰত কেনেকুৱা সন্ধি হয়, সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব
- সন্ধিৰ ফলত শব্দসমূহত হোৱা আকৃতিগত পাৰ্থক্যৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.২ পৰিচয়

ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ অধ্যায়সমূহত আপুনি সংস্কৃত ব্যাকৰণ সম্বন্ধে কিছু পৰিমাণে অৱগত হৈছে। সন্ধি সংস্কৃত ব্যাকৰণৰ এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। দুই বৰ্ণৰ পৰস্পৰ অত্যন্ত সংযোগ অথবা মিলনেই হৈছে সন্ধি। মহৰ্ষি পাণিনিয়ে সন্ধিৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে— 'পৰঃ সন্নিকৰ্ষঃ সংহিতা'। ইয়াত সংহিতা শব্দটোৰ অৰ্থ হৈছে সন্ধি। আচাৰ্য্য পুৰুষোত্তম বিদ্যাবাগীশে তেওঁৰ 'প্ৰয়োগ ৰত্নমালা ব্যাকৰণ' নামৰ গ্ৰন্থত সন্ধিৰ সংজ্ঞা এনেদৰে দিছে— 'বৰ্ণানাং মেলনং সন্ধি'। সন্ধিৰ উদাহৰণ হৈছে— পদ +অৰ্থঃ = পদাৰ্থঃ [প্ + অ + দ্ + অ— অ + ৰ্ + থ্ +অ + ঃ]। 'পদ' আৰু 'অৰ্থ' এই শব্দ দুটাৰ প্ৰথম শব্দটোৰ শেষৰ বৰ্ণৰ লগত দ্বিতীয় শব্দটোৰ আদি বৰ্ণটোৰ সৈতে

সন্ধি হৈছে। প্রথম শব্দটোৰ শেষৰ বর্ণ 'অ' কাৰৰ সৈতে দ্বিতীয় শব্দৰ আদি বর্ণ 'অ' কাৰৰ সৈতে সন্ধি হৈ 'আ' কাৰৰ সৃষ্টি হৈছে। এতিয়া এই অধ্যায়ত আপুনি সন্ধিৰ বিষয়ে পৰিচয় লাভ কৰিব। ইয়াৰ উপৰি সন্ধিৰ শ্রেণীবিভাগৰ বিষয়ে জানিব। যেনে— স্বৰসন্ধি, ব্যঞ্জন সন্ধি, বিসর্গ সন্ধি ইত্যাদি। এই তিনিবিধ সন্ধিৰ উপৰিও অন্যান্য কিছুমান সন্ধি তথা সন্ধিৰ নিষেধৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

৮.৩ সন্ধিৰ পৰিচয়

সন্ধি লেখকৰ ইচ্ছাৰ ওপৰত নির্ভৰশীল। অর্থাৎ লেখকে ইচ্ছা নকৰিলে কোনো ঠাইত সন্ধি নকৰিবও পাৰে। কিন্তু কেইটামান ক্ষেত্রত সন্ধি বাধ্যতামূলক। বাধ্যতামূলকভাৱে সন্ধি কৰিবলগীয়া ঠাইসমূহৰ বিষয়ে ব্যাকৰণত এনেদৰে কোৱা হৈছে—

সংহিতৈকপদে নিত্যা নিত্যা ধাতুপসর্গয়োঃ।
সূত্রেষ্বপি তথা নিত্যা সৈবান্যত্র বিভাষয়া।।

অর্থাৎ, একেটা পদতে (যেনে— নে+অনম্ = নয়নম্), ধাতু আৰু উপসর্গৰ সংযোগত (যেনে— প্রতি +অগচ্ছৎ = প্রত্যগচ্ছৎ); সূত্রত (যেনে— বৃদ্ধিঃ +এচি = বৃদ্ধিৰেচি); তথা সমাস হ'লে সমস্ত পদটোত [যেনে— দেৱঃ (দেৱস্য)+আলয়ঃ = দেৱালয়ঃ] —এইবোৰত সন্ধি অনিবার্য্য। ইয়াৰ বাহিৰে অন্য ঠাইত, বাক্য আদিত, সন্ধি অনিবার্য্য নহয়, লেখকৰ ইচ্ছাধীন।আনহাতে শ্লোকৰ মাজত সন্ধি নিত্য, কিন্তু দ্বিতীয় পদৰ শেষবর্ণ তথা তৃতীয় পদৰ প্রথম বর্ণৰ সন্ধি নহয়।

৮.৪ সন্ধিৰ শ্রেণীবিভাগ

এতিয়া আপুনি সন্ধিৰ ভাগসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব।

সাধাৰণতে তিনি প্রকাৰৰ সন্ধি পোৱা যায়। এই কেইটা হৈছে স্বৰসন্ধি, ব্যঞ্জন সন্ধি আৰু বিসর্গ সন্ধি।

স্বৰসন্ধি ঃ দুটা পৰস্পৰ সন্নিহিত স্বৰবর্ণৰ মিলনকে স্বৰসন্ধি বুলি কোৱা হয়। যেনে— হিম +আলয়ঃ = হিমালয়ঃ। ইয়াত 'অ' কাৰ আৰু 'আ' কাৰ এই দুই স্বৰবর্ণৰ মাজত সন্ধি হৈছে।

ব্যঞ্জন সন্ধি ঃ দুটা পৰস্পৰ সন্নিহিত ব্যঞ্জন বর্ণ অথবা এটা ব্যঞ্জনবর্ণ আৰু এটা স্বৰবর্ণৰ মিলনকে ব্যঞ্জন সন্ধি বুলি কোৱা হয়। যেনে— (ক) মহৎ +চক্রম্ = মহচ্চক্রম্। ইয়াত 'ত্' বর্ণ আৰু 'চ' বর্ণ এই দুটা ব্যঞ্জন বর্ণৰ মাজত সন্ধি হৈছে। (খ) ধাবন্ +অশ্বঃ = ধাবন্নশ্বঃ। ইয়াত 'ন্' এই ব্যঞ্জনবর্ণটোৰ লগত 'অ' এই স্বৰবর্ণটোৰ সন্ধি হৈছে।

বিসর্গ সন্ধি ঃ যেতিয়া বিসর্গৰ (ঃ) সৈতে কোনো বর্ণৰ সংযোগ হয়, তাকেই বিসর্গ সন্ধি বুলি কোৱা হয়। বিসর্গ দুই প্রকাৰৰ— (ক) স্-জাত আৰু (খ) ৰ্-জাত।

ক) স্-জাত বিসর্গ— স্-ৰ ঠাইত যি বিসর্গ হয়, তাকেই সজাত বিসর্গ বোলে। যেনে— অধঃ (অধস্), পয়ঃ (পয়স্), বহিঃ (বহিস্) নমঃ (নমস্) ইত্যাদি।

খ) ৰ্-জাত বিসর্গ— ৰ্-ৰ ঠাইত যি বিসর্গ হয়, তাকেই ৰ-জাত বিসর্গ বোলে। যেনে— প্রাতঃ (প্রাতৰ্), অন্তঃ (অন্তৰ্), পুনঃ (পুনৰ্), স্বঃ (স্বৰ্), পিতঃ (পিতৰ্) ইত্যাদি।

সন্ধি হ'লে কেতিয়াবা কেবল দুইবর্ণৰ মিলন হয় (মহান্+আগ্রহঃ=মহানাগ্রহঃ), কেতিয়াবা পূর্ববর্ণ বিকৃত হয় (উদ্ +চাৰয়তি =উচ্চাৰয়তি), কেতিয়াবা পিছৰ বর্ণটো বিকৃত হয় (যাচ্ +না =যাচ্ঞা), কেতিয়াবা উভয় পদেই বিকৃত হয় (মহান্ + শব্দঃ = মহাঞ্জব্দঃ), কেতিয়াবা পূর্ববর্ণৰ লোপ হয় (সঃ + আগতঃ =স আগতঃ), আৰু কেতিয়াবা পিছৰ বর্ণটোৰ লোপ হয় (গুৰো + অনুমন্যস্ব + গুৰোহনুমন্যস্ব)।

জানি থোৱা ভাল

সৱর্ণ ঃ বাক্- অঙ্গৰ পৰা সমান শক্তিৰে (প্রযত্নেৰে) উচ্চাৰিত হোৱা তথা একে ঠাইতে উচ্চাৰণ হোৱা বর্ণসমূহক সৱর্ণ (Homogeneous Letters) বোলে। যেনে— (অ, আ); (ই, ঈ); (ক, খ, গ) এইবোৰ বর্ণ পৰস্পৰ সৱর্ণ। স্বৰবর্ণ আৰু ব্যঞ্জনবর্ণ পৰস্পৰ সৱর্ণ হ'ব নোৱাৰে।

৮.৪.১ স্বৰ সন্ধি

এতিয়া আপুনি প্রথমেই স্বৰসন্ধিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব। স্বৰসন্ধিৰ ভিতৰতে দীর্ঘসন্ধি অন্তর্ভুক্ত হয়।

ক) দীর্ঘসন্ধি ঃ (অকঃ সবর্ণে দীর্ঘঃ)— **সবর্ণ** পিছত থাকিলে অবর্ণ, ইবর্ণ, উবর্ণ আৰু ঋবর্ণ আৰু স্বৰবর্ণৰ ঠাইত দীর্ঘবর্ণৰ আদেশ হয়। যেনে—

১) অবর্ণ → যদি অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত অ অথবা আ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি আ-কাৰ হয়। আ-কাৰটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

(অ +অ = আ) → **শশ** +অঙ্কঃ = **শশাঙ্কঃ**, অদ্য +অবধি = অদ্যাবধি

(অ +আ = আ) → দেৱ +আলয়ঃ = দেৱালয়ঃ, ৰত্ন +আকৰঃ = ৰত্নাকৰঃ

(আ +অ = আ) → **মহা** +অর্ঘঃ = মহার্ঘঃ, দয়া +অর্ণৱঃ = দয়ার্ণৱঃ

(আ +আ = আ) → বিদ্যা +আলয়ঃ = বিদ্যালয়ঃ, মহা +আশয়ঃ = মহাশয়ঃ

২) ই-বর্ণ → যদি ই-কাৰ অথবা ঈ-কাৰৰ পিছত ই-কাৰ অথবা ঈ-কাৰ থাকে, উভয়ে মিলি ঈ-কাৰ হয়। ঈ কাৰটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়।

যেনে →

(ই +ই =ঈ) → গিৰি +ইন্দ্রঃ = গিৰীন্দ্রঃ, অতি +ইব = অতীব

(ই +ঈ =ঈ) → কৱি +ঈশ্বৰ = কৱীশ্বৰঃ, ক্ষিতি +ঈশঃ = ক্ষিতীশঃ

(ঈ +ই =ঈ) → মহী +ইন্দ্রঃ = মহীন্দ্রঃ, মহতী +ইচ্ছা = মহতীচ্ছা

(ঈ +ঈ =ঈ) → লক্ষ্মী +ঈশঃ = লক্ষ্মীশঃ, পৃথিৱী +ঈশ্বৰ = পৃথিৱীশ্বৰঃ

৩) উ-বর্ণ → যদি উ-কাৰ অথবা ঊ-কাৰৰ পিছত উ-কাৰ অথবা ঊ কাৰ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি ঊ কাৰ হয়। ঊ কাৰ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

(উ + উ = ঊ) → বিধু + উদয়ঃ = বিধূদয়ঃ, মধু + উৎসৱঃ = মধূৎসৱঃ

(উ + ঊ = ঊ) → লঘু + ঊর্মিঃ = লঘূর্মি, গুৰু + ঊহঃ = গুৰূহঃ

(ঊ + উ = ঊ) → বধূ + উৎসৱঃ = বধূৎসৱঃ, স্বয়ম্ভূ + উদয়ঃ = স্বয়ম্ভূদয়ঃ

(ঊ + ঊ = ঊ) → ভূ + ঊর্দ্ধম্ = ভূর্দ্ধম্, বধূ + ঊহনম্ = বধূহনম্

৪) ঋ-বর্ণ → যদি ঋ-বর্ণৰ পিছত ঋ-কাৰ থাকে তেনেহ'লে উভয়ে মিলি দীর্ঘ ঋ-কাৰ হয় আৰু এই ৠ-কাৰ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

(ঋ + ঋ = ৠ) → পিতৃ + ঋণম্ + পিতৄণম্, ভ্রাতৃ + ঋদ্ধিঃ = ভ্রাতৄদ্ধিঃ

খ) গুণ সন্ধি (আদ্ গুণঃ)

১) যদি অ-কাৰ অথবা আকাৰৰ পিছত ই-কাৰ অথবা ঈ-কাৰ থাকে, উভয় বর্ণই মিলি এ-কাৰ হয়। যেনে—

দেৱ + ইন্দ্র = দেৱেন্দ্র (অ + ই = এ), মহা + ইন্দ্রঃ = মহেন্দ্র (আ + ই = এ)

গণ + ঈশঃ = গণেশঃ (অ + ঈ = এ), মহা + ঈশ্বৰঃ = মহেশ্বৰঃ (আ + ঈ = এ)

২) যদি অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত উ-কাৰ অথবা ঊ-কাৰ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি ও কাৰ হয় আৰু এই ও কাৰ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

নীল + উৎপলম্ = নীলোৎপলম্ (অ + উ = ও), গঙ্গা + উদকম্ = গঙ্গোদকম্ (আ + উ = ও)

এক + ঊনবিংশতিঃ = একোনবিংশতিঃ (অ + ঊ = ও), মহা + ঊর্মিঃ = মহোর্মিঃ (আ + ঊ = ও)

৩) যদি অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত ঋ-কাৰ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি অৰ্ হ। ৰ্ পিছৰ বর্ণটোৰ শীর্ষত যায় আৰু অ-কাৰটো পূর্ববর্ণত যুক্ত হয়। যেনে—

দেৱ + ঋষিঃ = দেৱর্ষিঃ (অ + ঋ = অৰ্), মহা + ঋষিঃ = মহর্ষিঃ (আ + ঋ = অৰ্)

গ) বৃদ্ধি সন্ধি ঃ (বৃদ্ধিৰেচি)

১) যদি অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত এ অথবা ঐ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি ঐ-কাৰ হয়, এই ঐ-কাৰটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

অদ্য + এৱ = অদ্যৈৱ (অ + এ=ঐ), সদা + এৱ = সদৈৱ, (আ + এ = ঐ)

মত + ঐক্যম্ = মতৈক্যম্ (অ + ঐ=ঐ), মহা + ঐৰাবতঃ = মহৈৰাবতঃ, (আ + ঐ = ঐ)

২) যদি অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত ও-কাৰ অথবা ঔ-কাৰ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি ঔ-কাৰ হয় আৰু এই ঔটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

জল + ওঘঃ = জলৌঘঃ (অ + ও = ঔ), সদা + ওদনম্ = সদৌদনম্, (আ + ও = ঔ)

চিত্ত + ঔদার্য্যম্ = চিত্তৌদার্য্যম্ (অ + ঔ = ঔ), মহা + ঔদার্য্যম্ = মহৌদার্য্যম্, (আ + ঔ = ঔ)

ঘ) য়ণ সন্ধি ঃ (ইকো য়ণচি)

১) ই আৰু ঈ ভিন্ন স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে ই অথবা ঈৰ ঠাইত য়্ হয় আৰু য়্ বর্ণটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় আৰু পিছৰ স্বৰবর্ণ য়্-কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

যদি +অপি = যদ্যপি (ই +অ = য়্), অতি +আচাৰ = অত্যাচাৰ (ই +আ +য়া্)

নদী +অম্বু = নদ্যম্বু (ঈ +অ= য়্), গোপী +এষা = গোপ্যেষা (ঈ +এ +য়ে)

২) উ আৰু ঊ ভিন্ন স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে হ্রস্ব উ-কাৰ আৰু দীর্ঘ ঊ-কাৰৰ ঠাইত ব্ হয় আৰু এই ব্-টো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হোৱাৰ লগতে পিছৰ স্বৰবর্ণটো ব্-ৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

অনু + অয়ঃ = অন্বয়ঃ (উ +অ= ব), সু +আগতম্ = স্বাগতম্ (উ +আ = বা)

বধূ + আদি = বধ্বাদি (ঊ +আ = বা), তনূ +ঈশ্বৰঃ = তন্বীশ্বৰঃ (ঊ +ঊ = বী)

৩) ঋ-বর্ণৰ বাহিৰে আন স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে ঋ-কাৰৰ ঠাইত ৰ্ হয়। ই পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় আৰু পিছৰ স্বৰবর্ণটো ৰ্ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

পিতৃ +আদেশঃ = পিত্রাদেশঃ (ঋ +আ = ৰা), পিতৃ +ইচ্ছা = পিত্রিচ্ছা (ঋ +ই = ৰি)

পিতৃ +ঊহঃ=পিত্রূহঃ (ঋ +ঊ = ৰূ), পিতৃ +ঔদার্য্যম্ = পিত্রৌদার্য্যম্ (ঋ +ঔ = ৰৌ)

ঙ) অয়াদি সন্ধি ঃ (এচোঽয়ৱায়াৱঃ)

১) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পদৰ মাজত থকা এ-কাৰৰ ঠাইত অয়্ হয়। অ-কাৰটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় আৰু পিছৰ স্বৰবর্ণটো য়্ৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

শে +অয়নম্ = শয়নম্ (এ +অ = অয়), শে +আতে = শয়াতে (এ +আ = অয়া)

শে +ঈত = শয়ীত (এ +ঈ = অয়ী), শে +এ = শয়ে (এ +এ = অয়ে)

২) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পদৰ মাজত থকা ঐ-কাৰৰ ঠাইত আয়্ হয়। ইয়াৰে আ-কাৰটো পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় আৰু পিছৰ স্বৰবর্ণটো য়্ৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

বিনৈ + অকঃ = বিনায়কঃ (ঐ +অ = আয়), ৰৈ +ই = ৰায়ি (ঐ +ই = অয়ি)

৩) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পদৰ মাজত থকা ও-কাৰৰ ঠাইত অব্ হয়, অ-কাৰ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় আৰু পিছৰ স্বৰবর্ণ ব্-কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

ভো +অনম্ = ভবনম্ (ও +অ = অব), ভো +ইতা = ভবিতা (ও +ই +অবি)

৪) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পদৰ মাজত থকা ঔ-কাৰৰ ঠাইত আব্ হয়, এই আ-পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় তথা পিছৰ স্বৰ ব্-কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

পৌ +অকঃ = পাৱকঃ (ঔ +অ=আব), নৌ +ঔ = নাৱৌ (ঔ +ঔ +আৱৌ)

লোপ সন্ধি (এঙঃ পদান্তাদতি)

৫) পদৰ শেষত থকা এ-কাৰ অথবা ও-কাৰৰ পিছত অ থাকিলে, তাৰ লোপ হয়। লোপ হ'লে অ-কাৰৰ ঠাইত যি চিহ্ন আহে, তাক লুপ্ত অ-কাৰ অথবা অৱগ্রহ বোলে। যেনে—

কবে + অবেহি = কবে২বেহি, সখে + অর্পয় = সখে২র্পয়

৮.৪.২ ব্যঞ্জন সন্ধি

এতিয়া ব্যঞ্জন সন্ধিৰ নিয়মসমূহৰ বিষয়ে ক'বলৈ লোৱা হৈছে—

১) স্-কাৰৰ (দন্ত্য স-কাৰৰ পৰ উদ্ভৱ হোৱা বিসর্গৰ) ঠাইত শ্ হয়, যদি পিছত চ বর্গৰ কোনো বর্ণ থাকে। যেনে—

পূর্ণঃ (= পূর্ণম্) + চন্দ্রঃ = পূর্ণশ্চন্দ্রঃ, তস্যাঃ + ছবিঃ = তস্যাশ্ছবিঃ।

আনহাতে, স্ কাৰৰ (বিসর্গৰ) পিছত যদি ত-বর্গৰ কেনো বর্ণ থাকে আৰু সন্ধি হ'ব লগা হয়, তেতিয়া স্-কাৰৰ কোনো পৰিৱর্তন নহয়। যেনে—

সূর্য্য + তপতি = সূর্য্যস্তপতি।

স্-কাৰৰ (বিসর্গৰ) পিছত ট-বর্গ থাকিলে, স-বর্ণৰ ঠাইত ষ্ কাৰ হয়। যেনে—

ধনুঃ + টঙ্কাৰঃ = ধনুষ্টঙ্কাৰঃ।

২) চ্ অথবা ছ্ পিছত থাকিলে ত্ আৰু দ্ ৰ ঠাইত চ্ হয়। যেনে—

মহৎ + চক্রম্ = মহচ্চক্রম্,	মহৎ + ছত্রম্ = মহচ্ছত্রম্
উদ্ + চাৰণম্ = উচ্চাৰণম্,	তদ্ + ছবিঃ = তচ্ছবিঃ

৩) যদি জ্ অথবা ঝ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ত্ আৰু দ্ কাৰৰ ঠাইত জ্ হয়। যেনে—

ভৱৎ + জীৱনম্ = ভৱজ্জীৱনম্	মহৎ + ঝঞ্ঝনম্ = মহজ্ঝঞ্ঝনম্
তদ্ + জন্ম = তজ্জন্ম	তদ্ + ঝনৎকাৰঃ = তজ্ঝনৎকাৰঃ

৪) যদি জ্ অথবা ঝ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে দন্ত্য ন্ ৰ ঠাইত ঞ্ হয়। যেনে—

মহান্ + জয়ঃ = মহাঞ্জয়ঃ	গচ্ছন্ + ঝটিতি = গচ্ছঞ্ঝটিতি

৫) যদি পদৰ শেষত থকা ত-কাৰ অথবা দ-কাৰৰ পিছত তালব্য শ্ থাকে, তেনেহ'লে ত্ আৰু দ্ ৰ ঠাইত চ্ হয় আৰু তালব্য শ-ৰ ঠাইত ছ্ হয়। যেনে—

জগৎ + শৰণ্যঃ = জগচ্ছৰণ্যঃ	তদ্ + শৰীৰম্ = তচ্ছৰীৰম্

৬) যদি পদৰ অন্তস্থিত ন্-কাৰৰ পিছত তালব্য শ্ থাকে তেনেহ'লে ন্-ৰ ঠাইত ঞ্ তথা তালব্য শ্-ৰ ছ্ হয়। যেনে—

মহান্ + শব্দঃ = মহাঞ্ছব্দঃ	ধাৱন্ + শশঃ = ধাৱঞ্ছশঃ

৭) যদি পদৰ শেষত থকা ত্-কাৰ অথবা দ্-কাৰৰ পিছত হ্ থাকে, তেনেহ'লে ত্-ৰ ঠাইত দ্ তথা হ্-ৰ ঠাইত ধ্ হয়। যেনে—

উদ্ + হতঃ = উদ্ধতঃ	মহৎ + হসনম্ = মহদ্ধসনম্

৮) যদি চ-বর্গৰ যিকোনো বর্ণৰ পিছত দন্ত্য ন্ থাকে, তেনেহ'লে ন্-ৰ ঠাইত ঞ্ হয়। যেনে—

যাচ্ + না = যাচ্ঞা জজ্ + নাতে = জজ্ঞাতে

৯) যদি ট্ অথবা ঠ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ত্ আৰু দ্-ৰ ঠাইত ট্ হয়। যেনে—

মহৎ + টন্কনম্ = মহট্টঙ্কনম্ তদ্ + টীকা = তট্টীকা

১০) যদি ড্ অথবা ঢ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ত্ আৰু দ্ স্থানত ড্ হয়। যেনে—

উদ্ + ডীনঃ = উড্ডীনঃ মহৎ + ঢালম্ = মহড্ঢালম্

১১) যদি ড্ অথবা ঢ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে দন্ত্য ন্ ৰ ঠাইত মুৰ্দ্ধন্য ণ্ হয়। যেনে—

মহান্ + ডামৰঃ = মহাণ্ডামৰঃ ৰাজন্ + ঢৌকসে = ৰাজণ্ঢৌকসে

১২) মূৰ্দ্ধন্য ষ-কাৰৰ পিছত থকা ত্-ৰ ঠাইত ট্ আৰু থ্-ৰ ঠাইত ঠ্ হয়। যেনে—

আকৃষ্ + তঃ = আকৃষ্টঃ ষষ্ + থঃ = ষষ্ঠঃ

১৩) যদি ল্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ত্, দ্ তথা ন্-ৰ ঠাইত ল্ হয়। যেনে—

বৃহৎ + ললাটম্ = বৃহল্ললাটম্ উদ্ + লিখিতঃ = উল্লিখিতঃ

মহান্ + লাভ = মহাঁল্লাভ

১৪) যদি স্ৱৰ্ণ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ন্-কাৰৰ দিত্ব হয়। যেনে—

ধাৰন্ + অশ্ব = ধাৰন্নশ্বঃ হসন্ + আগতঃ = হসন্নাগতঃ

ইয়াতেই এটা কথা জনা উচিত যে, যদি ন্-কাৰটো দীৰ্ঘ স্ৱৰ্ণৰ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ন্-কাৰটো দিত্ব নহয়। যেনে—

মহান + আগ্রহঃ = মহানাগ্রহঃ সাধুন + আদ্রিয়স্ব = সাধুনাদ্রিয়স্ব

১৫) যদি চ্ অথবা ছ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ন্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, আৰু চ্ তথা ছ্-ৰ ঠাইত যথাক্ৰমে শ্চ্ আৰু শ্ছ্ হয়। যেনে—

পশ্যন্ + চকিতঃ = পশ্যংশ্চকিতঃ মহান্ + ছেদঃ = মহাংচ্ছেদঃ

১৬) যদি ট্ অথবা ঠ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ন্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, আৰু ট্ তথা ঠ্-ৰ ঠাইত যথাক্ৰমে ষ্ট্ আৰু ষ্ঠ্ হয়। যেনে—

উদ্যন্ + টঙ্কাৰঃ = উদ্যংষ্টঙ্কাৰঃ মহান্ + ঠক্কুৰঃ = মহাংষ্ঠক্কুৰঃ

১৭) যদি ত্ অথবা থ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ন্-কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়, আৰু ত্-ৰ ঠাইত স্ত আৰু থ্-ৰ স্থানত স্থ্ হয়। যেনে—

পতন্ + তৰুঃ = পতংস্তৰুঃ স্পৃশন্ + থুড়তি = স্পৃশংস্থুড়তি

১৮) যদি শ্ অথবা স্ অথবা হ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ মাজত থকা ন্ ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়। যেনে—

দন্ + শনম্ = দংশনম্ জিঘান্ + সতি = জিঘাংসতি

বৃন্ + হিতম্ = বৃংহিতম্

১৯) যদি দন্ত্য স্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ম্-কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়। যেনে—

ৰম্ + স্যতে = ৰংস্যতে নিনম্ + সতি = নিনংসতি

২০) ন্-কাৰৰ পিছত বর্গৰ যিকোনো বর্ণ থাকিলে, আগৰ পদৰ ন-কাৰটো পিছৰ পদত থকা বর্ণটোৰ বর্গৰ পঞ্চম বর্ণলৈ পৰিবর্তন হয়। যেনে—

আশন্ + কতে (ক-বর্গ) = আশঙ্কতে বন্ + চয়তি (চ-বর্গ) = বঞ্চয়তি

উৎকন্ + ঠতে (ট-বর্গ) = উৎকণ্ঠতে কন্ + পতে (প-বর্গ) = কম্পতে

২১) যদি ত্-কাৰ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পূর্বপদত থকা ম্-কাৰৰ ঠাইত ন্-কাৰ হয়। যেনে—

গম্ + তা = গন্তা গম্ + তব্যম্ = গন্তব্যম্

২২) যদি অন্তঃস্থ অথবা ঊষ্মবর্ণ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ অন্তস্থিত ম্-কাৰৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়। যেনে—

সত্ৱৰম্ + যাতি = সত্ৱৰং যাতি কষ্টম্ + সহতে = কষ্টং সহতে

কিন্তু ব্যতিক্রম এইটোৱে যে ক্বিপ্ প্রত্যয়ান্ত ৰাজ ধাতু পিছত থাকিলে, সম্ শব্দৰ ম্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ নহয়। যেনে—

সম্ + ৰাট্ (জ) = সম্রাট্

২৩) যদি স্পর্শবর্ণ (অর্থাৎ বর্গৰ বর্ণ) পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ম্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয়। অথবা পিছত যি বর্গৰ বর্ণ থাকে, সেই বর্গৰ পঞ্চম বর্ণ হয়। যেনে—

কিম্ + কৰোষি = কিং কৰোষি, কিঙ্কৰোষি

কিম্ + ফলম্ = কিংফলম্, কিম্ফলম্

ব্যতিক্রম্—

ক) কৃধাতু নিষ্পন্ন শব্দ পিছত থাকিলে, সম্ - শব্দৰ ম্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ হয় আৰু স্-কাৰৰ আগম হয়। যেনে—

সম্ + কৃতঃ = সংস্কৃতঃ সম্ + কাৰঃ = সংস্কাৰঃ

খ) বর্গৰ প্রথম তথা দ্বিতীয় বর্ণ পিছত থাকিলে, পুম্- শব্দৰ ম্-ৰ ঠাইত অনুস্বাৰ আৰু ম্ আগম হয়। যেনে—

পুম্ + কোকিলঃ = পুংস্কোকিলঃ

২৪) যদি ছ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে স্ৱৰবর্ণৰ পিছত চ্ আগম হয় তথা চ্, ছ্ মিলি চ্ছ্ হয়। যেনে—

সিত + ছত্রম্ = সিতচ্ছত্রম্ বৃক্ষ + ছায়া = বৃক্ষচ্ছায়া

২৫) উদ্ উপসর্গৰ পিছত থকা স্থা আৰু স্তম্ভ্ ধাতুৰ স্-ৰ লোপ হয়। যেনে—

উদ্ + স্থানম্ = উত্থানম্ উদ্ + স্তম্ভয়তি = উত্তম্ভয়তি

২৬) যদি স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ বর্ণ অথবা য্, ৱ্, ল্, ৱ্, হ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ক্-ৰ ঠাইত গ্ হয়। যেনে—

দিক্ + অন্তঃ = দিগন্তঃ	বাক্ + ঈশঃ = বাগীশঃ
দিক্ + গজঃ = দিগ্‌গজঃ	সম্যক্ + জায়তে = সম্যগ্‌জায়তে
ধিক্ + যাচকম্ = ধিগ্‌যাচকম্	বাক্ + ৰোধঃ = বাগ্রোধঃ
ধিক্ + লোভিনম্ = ধিগ্‌লোভিনম্	সম্যক্ + ৱদতি = সম্যগ্‌বদতি
দিক্ + হস্তী = দিগ্‌হস্তী	

২৭) যদি স্বৰবর্ণ অথবা গ্ য্ দ্ ধ্ ব্ ভ্ য্ ৱ্ ৱ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পদৰ শেষত থকা ত্-ৰ ঠাইত দ্ হয়। যেনে—

জগৎ + অন্তঃ = জগদন্তঃ	জগৎ + ইন্দ্রঃ = জগদিন্দ্রঃ
বৃহৎ + গহনম্ = বৃহদ্‌গহনম্	বৃহৎ + ঘটঃ = বৃদদ্‌ঘটঃ
ভৱৎ + দর্শনম্ = ভৱদ্দর্শনম্	মহৎ + ধনুঃ = মহদ্ধনুঃ
জগৎ + বন্ধুঃ = জগদ্বন্ধুঃ	মহৎ + ভয়ম্ = মহদ্ভয়ম্
বৃহৎ + যানম্ = বৃহদ্‌যানম্	বৃহৎ + ৰথঃ = বৃহদ্রথঃ
মহৎ + ৱনম্ = মহদ্ৱনম্	

২৮) যদি স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয় বা চতুর্থ বর্ণ নতুবা য্, ৱ্, ল্, ৱ্, হ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পূর্বপদৰ শেষত থকা চ্-ৰ টাইত জ্, ট্-ৰ ঠাইত ড আৰু প্-ৰ ঠাইত ব্ হয়। যেনে—

অচ্ + অন্তঃ = অজন্ত	অচ্ + বৎ = অজ্বৎ
পৰিব্রাট্ + অয়ম্ = পৰিব্রাড়য়ম্	পৰিব্রাট্ + হসতি = পৰিব্রাড্‌হসতি
অপ্ + ইন্ধনঃ = অবিন্ধনঃ	অপ্ + ঘটঃ = অব্‌ঘটঃ

২৯) যদি ন্ অথবা ম্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পূর্বপদৰ শেষত থকা বর্গৰ প্রথম বর্ণৰ ঠাইত পঞ্চম অথবা তৃতীয় বর্ণ হয়। যেনে—

দিক্ + নাগঃ = দিঙ্‌নাগঃ, দিগ্‌নাগঃ	প্রাক্ + মুগঃ = প্রাঙ্‌মুখঃ প্রাগ্‌মুখঃ

৩০) যদি মাত্র নতুবা ময় প্রত্যয় পিছত থাকে, তেনেহ'লে পূর্বপদৰ শেষত থকা বর্গৰ প্রথম বর্ণৰ ঠাইত পঞ্চম বর্ণ হয়। যেনে—

বাক্ + ময়ম্ = বাঙ্‌ময়ম্	অচ্ + মাত্রম্ = অঞ্চ মাত্রম্

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ তলত দিয়া শব্দবোৰৰ সন্ধি কৰক—

ক) উচ্চাৰণম্ খ) জগচ্ছ্ৰণ্যঃ

গ) মহাল্লাঁভ ঘ) দংশনম্ ঙ) সংস্কৃতঃ

.....

৮.৪.৩ বিসর্গ সন্ধি

তলত এতিয়া বিসর্গ সন্ধি হোৱা নিয়মসমূহ ক'বলৈ যোৱা হৈছে।

১) যদি ত্ অথবা ছ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে পূর্বপদৰ শেষত থকা বিসর্গ (ঃ)-ৰ ঠাইত তালব্য শ হয়। যেনে—

পূর্ণঃ + চন্দ্রঃ = পূর্ণশ্চন্দ্রঃ তৰোঃ + ছায়া = তৰোশ্ছায়া

২) যদি ট্ অথবা ঠ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে বিসর্গৰ ঠাইত মূর্দ্ধন্য ষ্ হয়, যেনে—

ভীতঃ + টলতি = ভীতষ্টলতি স্থিৰঃ + ঠক্কুৰঃ = স্থিৰষ্ঠক্কুৰঃ

৩) যদি ত্ অথবা থ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে বিসর্গৰ ঠাইত দন্ত্য স্ হয়। যেনে—

উন্নতঃ + তৰুঃ = উন্নতস্তৰুঃ স্নাতঃ + থুড়তি = স্নাতস্থূড়তি

৪) যদি তালব্য শ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে বিসর্গৰ ঠাইত বিকল্পে তালব্য শ্ হয়। যেনে—

সুপ্তঃ + শিশুঃ = সুপ্তশ্শিশুঃ, সুপ্তঃ শিশুঃ

৫) যদি মূর্দ্ধন্য ষ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে বিসর্গৰ ঠাইত বিকল্পে মূর্দ্ধন্য ষ হয়। যেনে—

ভাগঃ + ষোড়শঃ = ভাগষ্ষোড়শঃ, ভাগঃ ষোড়শঃ

৬) যদি দন্ত্য স্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে বিসর্গৰ ঠাইত বিকল্পে দন্ত্য স হয়। যেনে—

প্রথমঃ + সর্গঃ = প্রথমস্সর্গঃ, প্রথমঃ সর্গঃ

৭) অ-কাৰ পিছত থাকিলে পূর্বপদত থকা অ-কাৰ আৰু অ-কাৰৰ পিছত থকা বিসর্গ দুয়ো মিলি ও-কাৰ হয়। ও-কাৰ পূর্ববর্ণৰ লগত যোগ হয় আৰু পিছৰ পদত অকাৰটো লুপ্ত হয়। ইয়াকে লুপ্ত অ-কাৰ বোলে। লুপ্ত হোৱা অকাৰৰ ঠাইত 'হ' (S) এই চিহ্নটো দিয়া হয়। যেনে—

নৰঃ + অয়ম্ = নৰো২য়ম্ বেদঃ + অধীতঃ = বেদো২ধীতঃ

৮) বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ অথবা পঞ্চম বর্ণ নতুনবা য্, ৱ্, ল্, ৱ্, হ্ পিছত থাকিলে, পূর্বপদত থকা অ-কাৰ আৰু অ-কাৰৰ পিছত থকা বিসর্গ উভয়ে মিলি ও কাৰ হয় আৰু সেই ও কাৰ পূর্বপদৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

শোভনঃ + গন্ধঃ = শোভনোগন্ধঃ সদ্যঃ + জাতঃ = সদ্যোজাতঃ

মূর্দ্ধন্যঃ + ণকাৰঃ = মূর্দ্ধন্যোণকাৰঃ কৃতঃ + যত্নঃ = কৃতোযত্নঃ

শান্তঃ + ৱোষঃ = শান্তোৱোষঃ কৃতঃ + লোভঃ = কৃতোলোভঃ

শীতঃ + ৱায়ুঃ = শীতোৱায়ুঃ বামঃ + হস্তঃ = বামোহস্তঃ

৯) যদি অ-কাৰৰ বাহিৰে অন্য স্ৱৰবর্ণ পিছত থাকে, তেনেহ'লে অ-কাৰৰ পিছত থকা বিসর্গৰ লোপ হয় আৰু এই লোপৰ পিছত আৰু সন্ধি নহয়। যেনে—

কৃতঃ + আগতঃ = কৃতআগতঃ ৱক্তঃ + ওষ্ঠঃ = ৱক্তওষ্ঠঃ

১০) স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ, পঞ্চম বর্ণ তথা য়্, ৰ্, ল্, ৱ্, হ্ পিছত থাকিলে, পূৰ্ৱবতী শব্দৰ আ-কাৰৰ পিছত থকা বিসর্গৰ লোপ হয়। সেই লোপৰ পিছত আৰু সন্ধি নহয়। যেনে—

অশ্বাঃ + অমী = অশ্বাঅমী হতাঃ + গজাঃ = হতাগজাঃ
কৃতাঃ + ঘটাঃ = কৃতাঘটাঃ উন্নতাঃ + নগাঃ = উন্নতানগাঃ
ছাত্রাঃ + য়তন্তে = ছাত্রায়তন্তে দৃঢ়াঃ + ৱন্ধাঃ = দৃঢ়াবন্ধাঃ

১১) যদি অ, আ ভিন্ন স্বৰবর্ণৰ পিছত বিসর্গ থাকে, আৰু যদি পিছৰ পদৰ আদিত স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ, পঞ্চম বর্ণ, নতুবা য়্, ৰ্, ল্ ৱ্, হ্ থাকে, তেনেহ'লে (স-জাত আৰু ৰ-জাত) বিসর্গৰ ঠাইত ৰ্ হয়। যেনে—

কৱিঃ + অয়ম্ = কৱিৱয়ম্ তৈঃ + উক্তম্ = তৈৱুক্তম্
ঋষিঃ + গচ্ছতি = ঋষির্গচ্ছতি গুৰুঃ + জয়তি = গুৰুর্জয়তি
দুঃ + নীতিঃ = দুর্নীতিঃ বহিঃ + য়োগঃ = বহির্যোগঃ
বিধুঃ + লীয়তে = বিধুর্লীয়তে বায়ুঃ + ৱাতি = বায়ুর্ৱাতি
শিশুঃ + হসতি = শিশুর্হসতি

১২) স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ, পঞ্চম বর্ণ অথবা য় ৰ্ ল্ ৱ্ হ পিছত থাকিলে, পূৰ্বপদত শেষত থকা অ-কাৰৰ অন্তস্থিত ৰ-জাত বিসর্গৰ ঠাইত ৰ্ হয়। যেনে—

পুনঃ + অপি = পুনৰপি অন্তঃ + ধানম্ = অন্তর্ধানম্
স্বঃ = গতঃ = স্বর্গতঃ জামাতঃ + ৱদ = জামাতর্বদ
দুহিতঃ + য়াহি = দুহিতর্য়াহি

ক) অহন্ শব্দৰ ন্ ৰ ঠাইত ৰ হয়। যেনে— অহৰহঃ, অহর্গণঃ। কিন্তু সুপ্ বিভক্তি পিছত থাকিলে ৰ্ নহয়। যেনে— অহোভিঃ

খ) পতি শব্দ পিছত থাকিলে, অহন্ শব্দৰ ন্ ৰ ঠাই বিকল্পে ৰ্ হয়। যেনে— অহন্ + পতিঃ, অহঃ পতি অহর্পতিঃ

১৩) ৰ্ বর্ণ পিছত থাকিলে, পূৰ্বপদত থকা বিসর্গৰ লোপ হয় তথা পূৰ্বস্বৰ দীর্ঘ হয়। যেনে—

পিতঃ + ৰক্ষঃ = পিতাৰক্ষঃ নিঃ + ৰোগ = নীৰোগঃ

১৪) যদি অ-কাৰ ভিন্ন স্বৰ অথবা ব্যঞ্জনবর্ণ পিছত থাকে, তেনেহ'লে তদ্ আৰু এতদ্ শব্দজাত সঃ, এষঃ এই দুটা পদৰ বিসর্গৰ লোপ হয়, আৰু লোপৰ পিছত সন্ধি নহয়। যেনে—

সঃ + আগতঃ = স আগতঃ সঃ + উবাচ = স উবাচ
এষঃ + আয়াতি = এষ আয়াতি এষঃ + ধাৱতি = এষ ধাৱতি

১৫) যদি স্বৰবর্ণ, বর্গৰ তৃতীয়, চতুর্থ, পঞ্চম বর্ণ অথবা য় ৰ্ ল্ ৱ্ হ্ পিছত থাকে, তেনেহ'লে ভোঃ, ভগোঃ আৰু অঘোঃ (এই তিনিটাক সম্বোধনার্থক অব্যয় বোলে)— এই কেইটা পদৰ বিসর্গৰ লোপ হয়, লোপৰ পিছত আৰু সন্ধি নহয়। যেনে—

ভোঃ + অম্বৰীষ = ভো অম্বৰীষ ভোঃ + দামোদৰ = ভো দামোদৰ

ভগোঃ + ৰক্ষ = ভগো ৰক্ষ অঘো + যজ = অঘো যজ

১৬) ক্, খ্, প্, ফ্ পিছত থাকিলে, নিঃ, আবিঃ, বহিঃ, ছঃ, প্রাদুঃ, চতুঃ এইবোৰ শব্দৰ বিসর্গৰ ঠাইত মূর্দ্ধন্য ষ্ হয়। যেনে—

নিঃ + কামঃ = নিষ্কামঃ বহিঃ + কৃতঃ = বহিষ্কৃতঃ

আৱিঃ + কৃতম্ = আৱিষ্কৃতম্ দুঃ + কৰম্ = দুষ্কৰম্

প্রাদুঃ + কৃতম্ = প্রাদুষ্কৃতম্ চতুঃ + কোণম্ = চতুষ্কোণম্

১৭) ক্, খ্, প্, ফ্ পিছত থাকিলে, ইস্ ভাগান্ত আৰু উস্ ভাগান্ত হবিঃ, সর্পিঃ, আয়ুঃ, ধনুঃ আদি শব্দৰ বিসর্গৰ ঠাইত বিকল্পে মূর্দ্ধন্য ষ্ হয়। যেনে—

হৱিঃ + পততি = হৱিষ্পপততি, হবিঃ পততি

ধনুঃ + কৰোতি = ধনুষ্কৰোতি, ধনুঃ কৰোতি

১৮) কৃ ধাতু নিষ্পন্ন অর্থাৎ কৃ-ধাতুৰ পৰা সৃষ্টি হোৱা পদ পিছত থাকিলে, তথা **গতি সমাস** হ'লে, নমঃ, পুৰুঃ, তিৰঃ এই তিনিটা পদৰ বিসর্গৰ ঠাইত দন্ত্য স্ হয়। যেনে—

নমঃ + কৰোতি = নমস্কৰোতি নমঃ + কাৰঃ = নমস্কাৰঃ

পুৰঃ + কাৰঃ = পুৰস্কাৰঃ তিৰঃ + কাৰঃ = তিৰস্কাৰঃ

জানি থোৱা ভাল

গতি সমাস ঃ ধাতুৰ সৈতে উপসর্গৰ সমাস হ'লে, তাকে গতি সমাস বোলে। (উপসর্গাঃ ক্রিয়াযোগে। গতিশ্চ)। যেনে—

সম্— সংস্কৰোতি সংস্কাৰঃ, সংস্কৃত্য (সম্— ✓ কৃ ধাতু)। আনহাতে দ্বি, ডাচ্ প্রত্যয়ান্ত অব্যয় আৰু অলম্, তিৰস্, নমস্ আদি অব্যয় উপপদেৰে সৈতে ধাতুৰ লগত সমাস হ'লেও গতি সমাস হয়। যেনে— নমঃ কৰোতি, নমস্কৃত্য, নমস্কৃত্বা (নমস্ ✓ কৃ ধাতু)।

১৯) কৰ, কাৰ, কান্ত, কাম, কুশা, কর্ণী, কুম্ভ আৰু পাত্র শব্দ পিছত থাকিলে তথা সমাস হ'লে অব্যয় ভিন্ন শব্দৰ অ-কাৰৰ পিছত থকা বিসর্গৰ ঠাইত দন্ত্য স্ হয়। যেনে—

শ্রেয়ঃ + কৰ = শ্রেয়স্কৰঃ অয়ঃ + কান্তঃ = অয়স্কান্তঃ

মনঃ + কামঃ = মনস্কামঃ অয়ঃ + কুম্ভঃ = অয়স্কুম্ভঃ

অয়ঃ + কর্ণী = অয়স্কর্ণী অয়ঃ + কুশা = অয়স্কুশা

২০) তমঃ + কাণ্ডঃ, মেদঃ + পিণ্ডঃ, ভাঃ + কৰঃ, অহঃ + কৰঃ, বাচঃ + পতিঃ, দিৱঃ + পতিঃ, অয়ঃ + কীলঃ ইত্যাদি শব্দৰ পূর্বপদৰ বিসর্গৰ ঠাইত দন্ত্য স্ হয়। যেনে—

তমস্কাণ্ডঃ, ভাস্কৰঃ বাচস্পতিঃ।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ২ ঃ তলত দিয়া শব্দবোৰৰ সন্ধি কৰক—

ক) পূর্ণশ্চন্দ্রঃ খ) নৱোঽয়ম্

গ) কৰিৰয়ম্ ঘ) নিষ্কামঃ ঙ) ধনুষ্কৰোতি

.....

৮.৫ অন্যান্য সন্ধি

১) অ ভিন্ন স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে, পদৰ শেষত থকা এ-কাৰৰ ঠাইত এবাৰ অ আৰু আন এবাৰ অয় হয়। অয় হ'লে, অ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় তথা পিছৰ স্বৰ য়-কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

সখে + আগচ্ছ = সখআগচ্ছ, সখয়াগচ্ছ

সখে + এহি = সখএহি, সখয়েহি

২) অ-ভিন্ন স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে পদৰ শেষত থকা ও-কাৰৰ ঠাইত এবাৰ অ আৰু এবাৰ অব্ হয়। অব্ হ'লে, অ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়, তথা পিছৰ স্বৰবর্ণ ব্ কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

প্রভো + আগচ্ছ = প্রভ আগচ্ছ, প্রভবাগচ্ছ

প্রভো + এহি = প্রভএহি, প্রভবেহি

৩) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে, পদৰ পিছত থকা ঐ-কাৰৰ ঠাইত এবাৰ আ তথা আন এবাৰ আয় হয়। আয় হ'লে, আ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয়, তথা পিছৰ স্বৰ য় কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

শ্রিয়ৈ + অর্থঃ = শ্রিয়া অর্থ, শ্রিয়ায়র্থঃ

শ্রিয়ৈ + ঐক্যম্ = শ্রিয়াঐক্যম্, শ্রিয়ায়ৈক্যম্

৪) স্বৰবর্ণ পিছত থাকিলে, পদৰ শেষত থকা ঔ-কাৰৰ ঠাইত এবাৰ আ আৰু আন এবাৰ আব্ হয়, আব্ হ'লে, আ পূর্ববর্ণৰ লগত যুক্ত হয় তথা পিছৰ স্বৰ ব্ কাৰৰ সৈতে যুক্ত হয়। যেনে—

ৰৱৌ + অস্তমিতে = ৰৱা অস্তমিতে, ৰৱাবস্তমিতে

মতৌ + ঐক্যম্ = মতাঐক্যম্, মতাবৈক্যম্

৫) ধাতুৰ এ অথবা ও পিছত থাকিলে, পূর্বত থকা উপসর্গৰ অ কাৰ আৰু আ-কাৰৰ লোপ হয়। এ কাৰ তথা ও কাৰ উপসর্গৰ লগত যুক্ত হয়। যেনে—

প্র + এজতে = প্রেজতে উপ + ওষতি = উপোষতি

(এধ্ আৰু ইণ্ ধাতুৰ এ-কাৰ পিছত থাকিলে, উপসর্গৰ অ-কাৰ আৰু আ-কাৰৰ লোপ নহয়। যেনে— উপ +এধতে = উপৈধতে, আ +এতি = ঐতি)

৬) যদি উপসর্গৰ অ-কাৰ অথবা আ-কাৰৰ পিছত ধাতুৰ ঋ থাকে, তেনেহ'লে উভয়ে মিলি আৰ্ হয়, আ-কাৰ উপসর্গৰ লগত যুক্ত হয় তথা ৰ্ পিছৰবর্ণৰ শিৰৰ ওপৰত থাকে। যেনে—

অপ +ঋচ্ছতি = অপার্চ্ছতি পৰা +ঋষতি = পৰার্ষতি

৮.৬ সন্ধি নিষেধ

কিছুমান ক্ষেত্রত কেতিয়াবা কেতিয়াবা সন্ধি নহয়। যেনে—

১) ও কাৰ শেষত থাকিলে অথবা এটা স্বৰ থকা অব্যয় শব্দৰ লগত পিছৰ পদৰ সন্ধি নহয়। যেনে—

অহো +অপেহি = অহো অপেহি উ +উত্তিষ্ঠ = উ উত্তিষ্ঠ

২) দ্বিবচন বুজোৱা দীর্ঘ ঈ-কাৰান্ত, দীর্ঘ ঊকাৰান্ত তথা এ-কাৰান্ত পদৰ সৈতে সন্ধি নহয়। যেনে—

কৰী +ইমৌ = কৰী ইমৌ বন্ধু +আগতৌ = বন্ধু আগতৌ

লতে +এতে = লতে এতে

৩) অদস্ শব্দৰ পৰা নিষ্পন্ন দীর্ঘ ঈ-কাৰান্ত আৰু দীর্ঘ ঊ-কাৰান্ত (অর্থাৎ অমী আৰু অমূ) পদৰ সৈতে পৰস্পৰৰ সন্ধি নহয়। যেনে—

অমী +অশ্বা = অমী অশ্বা অমূ +অর্ভকৌ = অমূ অর্ভকৌ

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ ঃ তলত দিয়া শব্দবোৰৰ সন্ধি কৰক—

ক) শশ + অংক খ) লঘু + ঊর্মি

গ) সদা + এব ঘ) পিতৃ + আদেশ ঙ) কৰী + ইমৌ

.....

৮.৭ অধ্যয়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

এই অধ্যায়টিত আমি নিম্নলিখিত বিষয়সমূহ আলোচনা কৰিলোঁ—

- সংস্কৃত ভাষাৰ সন্ধিৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ।
- সংস্কৃত সন্ধিৰ বিভাগ সম্বন্ধে জ্ঞান লাভ কৰিলোঁ।
- স্বৰ সন্ধি, ব্যঞ্জন সন্ধি, বিসর্গ সন্ধিৰ পার্থক্যসমূহ জানিব পাৰিলোঁ।
- সন্ধিগত শব্দসমূহত আকৃতিগত পার্থক্যসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিলোঁ।

৮.৮ অধিক জানিবলৈ

১) বৰপূজাৰী, অৰুণ চন্দ্ৰ (২০০৭); *সংস্কৃত প্ৰৱেশ ব্যাকৰণ*; পাণবজাৰ, গুৱাহাটী ঃ অশোক বুকষ্টল।

২) বিদ্যাসাগৰ,ঈশ্বৰ চন্দ্ৰ (সম্পাদক—দুর্গাচৰণ সাংখ্যবেদান্ত তীর্থ) (২০০০); *সমগ্ৰ ব্যাকৰণ কৌমুদী*; কলিকতা ঃ দেৱ সাহিত্য কুটীৰ প্ৰাইভেট লিমিটেড।

৩) ভট্টাচার্য্য, ড° হৰিশচন্দ্ৰ (১৯৯৬); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ প্ৰভা*; গুৱাহাটী ঃ বৰুৱা এজেন্সি।

৪) শর্মা, ড° মুকুন্দমাধৱ (১৯৯৪); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ আৰু ৰচনা*; গুৱাহাটী ঃ বাণী প্ৰকাশ।

৫) শর্মা, ড° জগদীশ; গোস্বামী, ড° ভাৰতী (২০১১); *সংস্কৃত ব্যাকৰণ জ্যোতি*; গুৱাহাটী ঃ অশোক পাব্লিকেশ্বনছ।

৬) শাস্ত্রী, খগেন্দ্ৰ নাথ (১৯৮৫); *সংস্কৃত প্ৰৱেশ ব্যাকৰণ*; গুৱাহাটী ঃ গ্ৰন্থপীঠ।

৮.৯ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) শশাঙ্ক, খ) লঘূর্মি, গ) সদৈৱ, ঘ) পিত্ৰাদেশঃ, ঙ) কবী ইমৌ

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) উদ্ + চাৰণম্, খ) জগৎ + শৰণ্যঃ, গ) মহান্ + লাভ, ঘ) দন্ + শনম্ঃ ঙ) সম্ + কৃতঃ,

৩নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) পূর্ণঃ + চন্দ্রঃ, খ) নৱঃ + অয়ম্, গ) কবিঃ + অয়ম্, ঘ) নিঃ + কাম, ঙ) ধনুঃ + কৰোতি।

৮.১০ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) বস্তুধর্মী প্ৰশ্ন ঃ (৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ তলত দিয়া শব্দবোৰৰ সন্ধি কৰক—

অদ্য + এব, মহা + ইন্দ্রঃ, ধাৱন্ + অশ্বঃ, তদ্ + ছবিঃ, তৰোঃ + ছায়া।

খ) চুটি প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ স্বৰ সন্ধি আৰু ব্যঞ্জন সন্ধিৰ মাজত পার্থক্য কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ সন্ধিৰ সংজ্ঞা দি সংস্কৃত সন্ধিৰ বিভাগসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

গ) ৰচনাধর্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০টা শব্দৰ ভিতৰত)

প্ৰশ্ন ১ ঃ স্বৰ সন্ধিৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ ব্যঞ্জন সন্ধিৰ বিষয়ে এটি চমুটোকা আগবঢ়াওঁক।

*** ***** ***